

Dawna architektura żydowska we Lwowie: okresy i kierunki rozwoju

Słowa kluczowe: Lwów, historia, Żydzi, architekci, style, synagogi, budynki publiczne, kamienice, wille.

Keywords: Lviv, history, Jews, architects, styles, synagogues, public buildings, tenements, villae.

Żydowska architektura Lwowa od dawna rozwijała się w kontekście procesów w różnych systemach państwowych. Osobliwości historycznego rozwoju żydowskich dzielnic miasta należy rozpatrywać w świetle fluktuacji przestrzeni geokulturalnej i państwowo-politycznej oraz transformacji stylowej. Lwów był na przemian częścią Księstwa Halicko-Wołyńskiego (poł. XIII w. – poł. XIV w.), Pierwszej Rzeczypospolitej (1349/1387 – 1772), austriackiego Państwa Habsburskiego (1772 – październik 1918), Drugiej Rzeczypospolitej (listopad 1918 – wrzesień 1939), Związku Radzieckiego (wrzesień 1939/lipiec 1944 – sierpień 1991). Zabytki żydowskie mają chronologiczne ramy od 2 poł. XIII wieku do początku II wojny światowej.

Gmina żydowska również zmieniała się, od tradycyjnej – średniowiecznej i wczesno nowożytnej, z jej rygorystycznie scentralizowanym instytutem administracji kahalnej (właściwie, żydowskiego magistratu) – do nowoczesnej, z jej rozmaitymi oświeceniowymi ruchami, politycznymi partiami, świeckimi filantropijnymi instytucjami, religijnymi zakładami, które krzewiły przeciwległe kierunki w judaizmie. W każdym okresie swojego istnienia wspólnota

kahału, a także żydowskie finansowo-ekonomiczne elity, dbały o właściwe dla niej miejsce na urbanistycznej mapie Lwowa, przyczyniając się także do znacznej rozbudowy miasta.

Historyczne, polityczne, ekonomiczne i socjokulturowe warunki przyczyniły się do powstania unikalnego miasta, w którego architektonicznej stratygrafii można wyodrębnić różne rozwiązania stylowe – gotyk, renesans, manieryzm, barok i rokoko, klasycyzm, neostyle historyzmu, secesję, art déco, funkcjonalizm i in. Dla zabudowy historycznych żydowskich dzielnic i ulic Lwowa charakterystyczne są nawarstwienia socjokulturowe i stylistyczne.

Zgodnie z typologią funkcjonalną żydowskie obiekty architektoniczne można podzielić na następujące grupy: budowle sakralne, publiczne (w tym edukacyjne, medyczne, charytatywne, kulturalne, artystyczne, rozrywkowe, sportowe), finansowe i handlowe (w tym pasáže handlowe, domy firmowe i towarowe, banki, sklepy, apteki, zakłady konsumpcyjne i spożywcze), gmachy użytkowe i przemysłowe, budowle mieszkalne (kamienice i hotele).

Analiza architektonicznych i artystycznych cech zabudowy żydowskiej według tej typologii powinna być nierozzerwalnie związana z historycznymi okresami rozwoju miasta, a jednocześnie zgodnie z ewolucją stylową.

Średniowiecze i Nowożytność

Obecność społeczności żydowskiej we Lwowie datuje się od czasów Rusi Halicko-Wołyńskiej. Po przeniesieniu w XIV wieku centrum miasta z Podzamcza na Rynek, w gminie żydowskiej nastąpił rozłam. Po latach 1350–1370 jedna część Żydów, głównie bogatsza elita handlowa, przeniosła się do śródmieścia, w obrębie murów obronnych miasta, druga pozostała za murami, na dawnym terytorium, zwanym Przedmieściem Krakowskim, później Przedmieściem Żółkiewskim. Tak więc powstały dwie, z czasem wrogie społeczności, z których jedna, w śródmieściu, podlegała jurysdykcji rady miasta, a druga, przedmiejska – starosty królewskiego.

Dzielnica przedmiejska pierwotnie znajdowała się w granicach dzisiejszych ulic: Bohdana Chmielnickiego, Pod Dębem i Alei Czornowoła (z łożyskiem rzeki Pełtew), w XVI wieku rozszerzyła się w kierunku ul. Kleparowskiej (łącznie ze Starym Cmentarzem). Gmina miejska tłoczyła się w południowo-wschodnim narożniku śródmieścia. Średniowieczne getto powstało na ulicach Żydowskiej, (Blacharskiej, obecnie I. Fedorowa), Zarwańskiej (Weklarskiej, obecnie Starożydowska) i Za Zbrojownią (Arsenalskiej). Od strony południowej teren został zamknięty Wysokim Murem, od wschodu murem Arsenatu Miejskiego, od zachodu murem przy ulicy Szkockiej (ob. Serbskiej),

od północy – od strony ul. Ruskiej znajdowało się wejście do getta przez bramę.

Socjo-religijnym życiem społeczności żydowskiej rządził kahał. Getto miało własne sądownictwo, szkołę, łaźnię, rzeźnię, synagogę. Od czasów średniowiecza działalność Żydów była związana przeważnie z finansami i handlem. Rzemiosło było domeną społeczności chrześcijańskiej, Żydzi zajmowali się jedynie jubilerstwem i garbarstwem.

W wiekach XIII–XV obie lwowskie gminy żydowskie, miejska i przedmiejska, wznosiły dla swoich członków budynki mieszkalne i publiczne bez żadnych wyjątkowych elementów architektonicznych: wyróżniały się tylko pierwsza drewniana synagoga (znana od XIV wieku)¹, budynki rytualne i szkoła (beth midrasz). W ciasnym obszarze getta tereny pod zabudowę były drogie, wznoszono domy bez określonej koncepcji urbanistycznej, głównie drewniane, 1–2 piętrowe, co zwiększało ryzyko pożaru.

W drugiej połowie XVI wieku, zwłaszcza po wielkim pożarze w 1527 r., który zniszczył Lwów gotycki, w architekturze wyraźnie zaznaczył się styl renesansowy. W 2 połowie XVI i na początku XVII wieku definitywnie ukształtowała się społeczność żydowska miasta, która w 1578 r. liczyła 1500 osób (tyle w tym czasie zawierała również Praga). Cieszyła się ona szeroką autonomią w oparciu o przywileje króla Zygmunta Augusta z 1571 r., w tym także na budowanie w murach miasta².

Około 1555 r. zamiast pierwszej drewnianej synagogi, zniszczonej podczas pożaru, wybudowano nową, już murowaną, w pobliżu Miejskiego Arsenалу i Wieży Szewskiej. Do 1603 r. synagoga ta służyła jako Wielka³. Jak wyglądała – nie wiadomo, ale fragmenty kamienne znalezione podczas wykopalisk wskazują, że była to późnogotycka budowla, podobna do praskiej Altschul (1270). Janusz Witwicki w latach 30. XX wieku, na swojej Panoramicznej odtworzył synagogę miejską z typowymi dla XV i XVI wieku elementami – wysokim dachem i schodkową attyką.

Druga synagoga miejska „Złota Róża” (Turei Zahaw) (il. 1) została wzniesiona w latach 1582–1601 przy ul. Zarwańskiej (Weksłarskiej, obecnie Starojewrejskiej) według projektu Pawła Szczęśliwego z udziałem Ambrożego Przychylnego i Adama Pokory. Kompozycję elewacji synagogi wieńczyła

¹ M. Bałaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku*, wyd. H. Altenberg, Lwów 1906, s. VI, 11, 56.

² *Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.)*, упорядкував Мирон Капраль, Львівський національний університет ім. І. Франка 2010, s. 434–441.

³ M. Bałaban, *Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki*, wyd. Tow. Miłośników Przeszłości Lwowa, Lwów 1909, s. 15, 73–74.

Il. 1.

Fragmenty drugiej synagogi miejskiej Złota Róża (Turei Zahav) we Lwowie, wzniesionej w latach 1582–1601 przy ul. Zarwańskiej (ob. Starojewrejskiej). Proj. Paweł Szczęśliwy, Ambroży Przychylny, Adam Pokora (https://pl.wikipedia.org/wiki/Synagoga_Zlota_Roza_we_Lwowie, dostęp: 30 VII 2020)

wysoka, charakterystyczna dla lwowskiego renesansu i manieryzmu, attyka grzebieniowa z wolutami. Ogólnie rzecz biorąc, stylistyka „Złotej Róży” była połączeniem cech gotckich i renesansowych, co było charakterystyczne dla ówczesnej architektury polskiej. Inna nazwa tej synagogi związana była z nazwiskiem słynnego naukowca Dawida ben Samuela ha-Lewiego Segala (1587–1667), autora halachicznego kodeksu zachowań w życiu codziennym „Turei Zahav” („Złote podwoje”), który był w latach 1652–1667 rabinem lwowskim i często się tu modlił⁴.

W roku 1590 przy ulicy Żydowskiej (Blacharskiej, obecnie I. Fedorova 28) została zbudowana renesansowa kamienica Rabinowska, w której mieściła się wyższa szkoła talmudyczna – jesziwa. Jej rektorem do 1614 roku był znany talmudysta Jozua Falk ben Aleksander ha-Cohen. Pierwszy dom ka-halny (gmach gminy żydowskiej) został zbudowany w stylu renesansowym w 1594 roku zgodnie z planami architekta Pawła Szczęśliwego na zamówienie Mordechaja Isakowicza przy ulicy Żydowskiej (I. Fedorowa) 27. W pobliżu pojawiła się kolejna instytucja publiczna, szpital i schronisko dla biednych,

⁴ S. R. Kravtsov, *Di Gildene Royze: The Turei Zahav Synagogue in L'viv*, Imhof, Petersberg 2011, p. 17.

w dwupiętrowej kamienicy renesansowej, zbudowanej kosztem Mordechaja Isakowicza przy ul. Żydowskiej (I. Fedorowa) 29⁵. Społeczność żydowska zamawiała nowe budynki u Pawła Szczęśliwego, architekta włoskiego pochodzenia i przewodniczącego cechu murarzy, właśnie po to, aby udowodnić, że Żydzi mają te same upodobania estetyczne, jak chrześcijanie wszystkich wyznań, a także dbają o renesansowy wygląd miasta, jak inni mieszkańcy Lwowa.

Rzeczony rozwój działalności gospodarczej Żydów, ich dobrobytu i aktywności budowlanej został potwierdzony przez umowy handlowe, zawarte pomiędzy Kahałem i radą miejską w 1581 roku i rozszerzone w latach 1592–1691. W 1620 roku Żydzi posiadali 40 domów w mieście⁶, jednak najlepsze domy wyposażone w wodę budowali tylko zamożni właściciele. W 1634 roku było 18 takich budynków, należących do 15 właścicieli. Wśród nich byli m. in.: „Abraham Markiewicz, Mendel syn bogatego Marka, Lachmanowa z dwóch kamienic, Józef, Icko syn Markowy, Mark-lekarz, Daniel-złotnik, Zelik, Mendel, zięć Abrahamowej, Mark-złotnik, Hersin, Gombrycht ze starej masztalni..., Józef ślepy Żyd...”⁷. Oczywiście budynki z zaopatrzeniem w wodę były luksusem, na który mogły sobie pozwolić tylko elity zamieszkujące w mieście. Zamożni Żydzi pod tym względem byli podobni do innych zamożnych mieszkańców Lwowa.

W XVII wieku powstają renesansowe budynki mieszkalne żydowskiej dzielnicy śródmieścia, w szczególności przy ulicy Wekslarskiej (Starojewrejska) nr 22, 24, 26 (architekci Ambroży Przychylny i Adam Pokora). Pod numerem 30 znajdował się budynek Jakuba Gombrychta, wybudowany w latach 1632–1634, pod numerem 32 – kamienica Szmygła Wiśniewieckiego, z lat 1634–1636⁸ – obydwa budynki zostały rozebrane na początku XX wieku. Przy Starojewrejskiej 34 znajdował się dom Szlome Friedmana, wybudowany przez A. Przychylnego w 1634 roku. Kamienice przy tej samej ulicy nr 38, 50–52 należały do słynnego nadwornego lekarza Sobieskich Simche Menachema (Emanuela de Jony), podobnie jak przy ulicy Żydowskiej (I. Fedorowa) 19 wybudowany w 1693 roku (nie zachowany).

Po pożarze w 1623 roku, który zniszczył drewnianą zabudowę przedmieścia Żółkiewskiego, rada miejska w roku 1624 wydała nakaz przebudowania

⁵ M. Bałaban, *Żydzi lwowscy...*, s. 58–59, 61.

⁶ Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie (CPHAUWL), fond 52, opis 1, sprawa 138, s. 62.

⁷ П. Гранкін, *Про водопроводи єврейської ділянки міста*, [w:] *Статті (1996–2007)*, ред. Павло Гранкін, Издательство Центр Європи, Львів 2010, с. 22.

⁸ M. Bałaban, *Żydzi lwowscy...*, s. 155–158.

Il. 2. Wielka Synagoga Przedmiejska przy ul. Bożniczej we Lwowie, wzniesiona w latach 1624–1632, zniszczona w 1941 r. Fotografia z ok. 1900 r. (https://pl.wikipedia.org/wiki/Wielka_Synagoga_Przedmiejska_we_Lwowie, dostęp: 30 VII 2020)

dzielnicy żydowskiej od Połtwy na wschód do klasztoru Benedyktynów i na północ oraz zbudowania kamiennej synagogi w nowym miejscu. Wzniesiono ją w latach 1624–1632, prawdopodobnie według planów lwowskiego budowniczego cechowego Jakuba Madleny. Wielka Synagoga Przedmiejska (il. 2) była w kształcie sześciennym, zwieńczona późnorenesansową attyką. Pod koniec XVIII wieku od południowej i północnej strony synagogi wzniesiono galerie dla kobiet, a obok zachodniej fasady zbudowano dwie, dwukondygnacyjne wieże, symbolizujące słupy Świątyni Jerozolimskiej. Prostokątna sala modlitwy była oświetlona dużymi oknami, zamkniętymi łukami pełnymi, a po ukończeniu poziomej galerii dla kobiet – dodano ponad nimi okna okrągłe. Hala pokryta była innowacyjnymi wówczas sklepieniami krzyżowymi o dziewięciu polach, spoczywającymi na ścianach i na czterech, masywnych, ośmiokątnych kolumnach z korynckimi głowicami⁹.

⁹ S. Kravtsov, *Juan Bautista Villalpando and Sacred Architecture in the Seventeenth Century*, „The Journal of the Society of Architectural Historians” 2005, Vol. 64, № 3 (Sept.), p. 312–339.

W XVIII wieku gospodarkę lwowskich Żydów podważyły odszkodowania po zdobyciu miasta przez Szwedów w 1704 roku. Spowolniło to rozwój architektury, właśnie dlatego w historii żydowskiej zabudowy Lwowa w pierwszej połowie XVIII wieku nastąpił rodzaj pauzy. Zarząd gminy nie był w stanie spłacić pożyczek władzom miasta i ogłosił bankructwo w 1770 roku. W 1727 roku dług gminy wynosił 438 tys. zł., w 1784 roku – 83 tys. guldenów austriackich¹⁰. Budownictwo w śródmieściu i przedmieściu zintensyfikowało się dopiero w latach 1780–1790, już po podziale Rzeczypospolitej i aneksji ziem lwowskich do imperium habsburskiego.

W imperium Habsburgów: oświecenie i romantyzm

Epoka austriacka, która rozpoczęła się w 1772 roku i przyniosła dla społeczności żydowskiej we Lwowie serię reform dokonanych przez Marię Teresę i Józefa II. Codzienne życie regulowane było w szczególności przez „Judenordnung” („Żydowski porządek”, 1776 r.) i „Toleranzedikt” („Edykt tolerancji”, 1782 r. i 1789 r.), zgodnie z którymi Żydzi byli (tylko formalnie) zrównani z chrześcijanami. Ale faktycznie, tak jak poprzednio, Żydzi ze śródmieścia, w liczbie ponad sześciu tysięcy, mogli mieszkać tylko w getcie, które zostało rozciągnięte zaledwie na ulicę Szkocką (Serbską), Ruską, Nową (Sobieskiego, obecnie braci Rohatyńców) i do dolnej części ul. Zarwańskiej. Kupowanie nieruchomości poza gettem było zabronione, dzierżawa była jednak wszędzie dozwolona, więc Żydzi wynajmowali domy, sklepy i magazyny prawie w całym śródmieściu. Językiem urzędowym miał być tylko niemiecki. W 1782 roku otwarto pierwszą żydowską niemieckojęzyczną szkołę dla chłopców, a w 1790 roku istniały już cztery szkoły dla chłopców i trzy dla dziewcząt, zbudowane na ideał europejskiego oświecenia, a także seminarium nauczycielskie (jednak w 1806 roku zostały one zamknięte).

Wówczas Lwów stał się jednym z europejskich ośrodków żydowskiego ruchu edukacyjnego i emancypacyjnego Haskala. Wśród jej zwolenników (maskilim) był Hirsch (Hertz) Homberg, inspektor niemiecko-żydowskiego systemu szkolnego w Galicji w latach 1787–1806¹¹. Pod koniec XVIII wieku i w pierwszych dziesięcioleciach XIX wieku liczba maskilów we Lwowie wzrosła, w szczególności wśród nich byli wybitny naukowiec Salomon Jehuda Rappoport, pisarz Izaak Erter, publicysta Abraham Mendel Mor, hebraista

¹⁰ M. Bałaban, *Dzielnica żydowska...*, s. 49.

¹¹ R. van Luit, *Hoberg, Herz*, [w:] *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, ed. Gershon Hundert, Yale University Press, New Haven 2008, p. 749–750.

Jakub Bodek, prawnik Emanuel Blumenfeld. W latach 1810–1830 maskili gromadzili się w domu Judy Leiba Miesesa przy ulicy Szpitalnej¹². Jednocześnie, w latach 90. XVIII wieku, pomimo sprzeciwu tradycji ortodoksalnej i miejskiego rabina Cwi Hirsza Rosanesa, pojawił się chasydyzm.

Właśnie wówczas, pod koniec XVIII wieku powstały budowle ceglane w stylu wczesnego klasycyzmu (z późnobarokowymi wnętrzami). „Chasydym Szul”, pierwsza we Lwowie synagoga chasydów na przedmieściu, niezależna od kahału, została prawdopodobnie zbudowana w 1791 roku na rogu ulic Łaziennej i Bożniczej (dziś Sańska)¹³. Jej budowa spowodowała ogłoszenie w 1792 roku cheremu dla chasydów – wykluczenia ze społeczności – przez rabina Cwi Hirsza Rosanesa, jednak potężny wpływ chasydyzmu na środowisko miejskie był już nie do powstrzymania. W 1793 roku przy ulicy Bożniczej 5 zamiast drewnianej zbudowano tzw. małą „ciepłą” synagogę – Bet ha-midrasz. Miejski Bet ha-midrasz (dom modlitwy z ogrzewaniem) przy ulicy Wekslarskiej (dziś Starojewrejskiej) 41 został ukończony w 1797 roku.

Wielka synagoga miejska została zbudowana na miejscu rozebranej starej gotyckiej synagogi w latach 1799–1801. Zajmowała obszar między obecnymi ulicami Starojewrejską, braci Rohatyńców i Arsenalną. Była to monumentalna budowla w stylu klasycystycznym. Jej elewacje, zgodne ze strukturą sali modlitewnej, zostały podzielone pilastrami z głowicami korynckimi¹⁴.

Od końca XVIII wieku i od początku XIX wieku (dzięki dekretem z lat 1798 i 1811) Żydzi stopniowo stali się właścicielami kamienic poza dawnym śródmieściem: w dolnych częściach ulic Szerokiej Nowej (Kopernika) i Sykstuńskiej (Doroszenki). Od lat 20. XIX wieku i w ciągu następnych dziesięcioleci, zwłaszcza po 1867 roku, kiedy ogłoszono całkowitą emancypację Żydów w imperium Habsburgów, żydowski charakter według struktury mieszkańców i właścicieli nieruchomości otrzymały ulice Jagiellońska (Hnatiuka), Rzeźnicka (Nałyvajki), Kazimierzowska (dawniej Szeroka, Die Breite Gasse i Św. Anny, początek obecnej Horodockiej do kościoła św. Anny)¹⁵. W pierwszym przewodniku po Lwowie, opublikowanym w 1871 roku, jego autor Antoni Schneider napisał, że ulica św. Anny stała się drugą „żydowską stolicą” Lwowa po placu Krakowskim¹⁶. Co prawda, przed konstytucją z 1867 roku, poza obrębem dzielnicy żydowskiej śródmieścia mogli mieszkać tylko oso-

¹² В. Меламед, *Евреї во Львові (XIII – перша половина XX века): События, общество, люди*, ТЕКОП, Львов 1994, с. 102.

¹³ О. Бойко, *Синагоги Львова*, ВНТЛ-Класика, Львів 2008, с. 125–126.

¹⁴ M. Bałaban, *Dzielnica żydowska...*, s. 42, 44, 47, 56, 74–75.

¹⁵ M. Bałaban, *Z wczorajszego Lwowa*, „Chwila” 1925, nr 2281, 23 VII, s. 4.

¹⁶ A. Schneider, *Przewodnik po mieście Lwowie*, wyd. Kornel Piller, Lwów 1871, s. 38–39.

by z wyższym wykształceniem i z uposażeniem co najmniej 30.000 złotych (guldenów)¹⁷.

Od lat 20. XIX wieku zamożni Żydzi kupowali gruntu wzdłuż ulicy Sykstuskiej (obecnie Doroszenki) oraz wzdłuż bocznych od niej ulic Fresnela (Kościszki) i Seitengasse (obecnie Bankowska) i wznosili tam kamienice w stylu klasycystycznym. I tak, właścicielem domu nr 1 przy ul. Sykstuskiej od 1790 roku był rabin Leibe Horowitz, wnuk rabina Hirscha Horowitza i ojciec rabina Samuela Horowitza¹⁸ (w posiadaniu rodziny Horowitz ta kamienica była do września 1939). Rodzina Horowitz dysponowała do roku 1843 również kamienicą przy Sykstuskiej 23.

Nieruchomość przy Sykstuskiej nr 2–4 z lat 20. XIX wieku była własnością żydowską, poczynając od Naftaliego Hertza Bernsteina, wnuka rabina lwowskiego i amsterdamskiego Jakuba Bernsteina. Klasycystyczny budynek nr 23 przy Sykstuskiej został zbudowany w 1826 roku według planów Józefa Semlera dla Kristiana Seidlera, od lat 40. XIX wieku jego właścicielem był Abraham Brotschiner (budynek został rozebrany w 1899)¹⁹. W latach 1830–1840 właścicielem nieruchomości na parceli nr 30 był Dawid Leib Kronstein, a budynkiem nr 31 rozporządzał Dawid Sokal.

Kamienica przy ul. Sykstuskiej 6 także istniejąca już od lat 20. XIX wieku (przebudowana w 1844) w 1851 była własnością Bendela Lissa²⁰. Następny dom pod numerem 8 w latach 40. XIX wieku został przebudowany przez architekta Wilhelma Schmidta. Budynek przy Sykstuskiej 18 (róg Kościszki 2) został przebudowany w 1844 roku; w latach 1840–1860 jego właścicielami, jak również i nieruchomościami pod nr 26 i 35 byli Fishel i Markus Dubso-wie²¹. Sąsiedni dom przy Kościszki 4 powstał około 1845 roku dla mistrza ślusarskiego Schneidra, w 1851 roku jego właścicielkami byli Aloizja Schneider i jej siostra Franciszka Zeller²². Dawna, nieistniejąca obecnie kamienica przy Sykstuskiej 14, pochodząca z 1 połowy XIX wieku, należała do rodziny Penziasów od lat 50 XIX wieku. Stary dom na parceli przy Sykstuskiej 17 został zbudowany w 1826 roku w stylu klasycyzmu i do początku XX wieku był we własności rodziny Rappaportów. Pierwotny dom nr 22 przy Sykstuskiej,

¹⁷ J. Schall, *Przewodnik po zabytkach żydowskich miasta Lwowa i historia żydów lwowskich w zarysie*, wyd. Ewer, Lwów 1935, s. 21.

¹⁸ M. Bałaban, *Historia lwowskiej synagogi postępowej*, Nakładem Zarządu Synagogi Postępowej, Lwów 1937, s. 11, 26.

¹⁹ Archiwum Państwowe Obwodu Lwowskiego (APOL), fond 2, opis 1, sprawa 3748, s. 37.

²⁰ APOL, fond 2, opis 1, sprawa 3724, s. 7.

²¹ APOL, fond 2, opis 1, sprawa 5172, s. 1.

²² APOL, fond 2, opis 1, sprawa 5175, s. 1–2.

od lat 40. XIX wieku był własnością gminy żydowskiej, budynek nr 24 posiadali małżonkowie Izaak Aarona i Klara Rosensteinowie, współzałożyciele sierocińca żydowskiego. Kamienicą nr 42 rozporządzał od 1840 roku finansista, późniejszy przewodniczący kahału, Mayer Rahmiel von Mises.

Przy Sykstuskiej bocznej w latach 1810–1820 powstała synagoga Sykstuska wraz z Bet ha-Midrasmem – pierwsze budowle religijne i społeczne gminy żydowskiej poza granicami gett śródmieścia i przedmieścia, przed ich likwidacją po reformie państwa Habsburgów w 1867 roku.

W latach 1820–1830 we Lwowie wzrosła liczba kłozów (niewielkich bożnic) chasydzkich, w 1838 roku było ich już siedem. W 1840 roku na rogu ul. Węglańskiej i placu św. Teodora chasydzi otworzyli Talmud Torę. W latach 1842–1843 zakupiono działkę na koszt głowy wspólnoty chasydów, bogatego kupca Jakuba (Jankela) Glanзера, a w 1844 roku, według projektu nieznanego architekta (być może Jana Salzmana), wzniesiono synagogę chasydzką, nazwaną później na cześć fundatora „Jankel Glanzer Schul”²³ (il. 3).

Od początku lat 40 XIX wieku religijne rządy gminy lwowskiej (od 1830 r. jedyne w mieście i na przedmieściu) na niedługi czas przeszły w ręce zwolenników Haskali i ruchu na rzecz reformy judaizmu. Zainicjowali oni budowę w latach 1843–1846 świątyni reformowanej (Tempel) lub Synagogi Postępowej na placu Stary Rynek (Rybnym)²⁴ (il. 4). Autorem projektu, datowanego na październik 1840 roku, był budowniczy Jan Lewicki, a prace budowlane prowadzone były pod nadzorem Jana Salzmana. Synagoga Tempel została zbudowana w stylu klasycystycznym, ale zgodnie z układem przestrzennym bizantyjskiej budowli krzyżowo-kopułowej, której elewacje ozdobiono rustykowaniem. Rabin Abraham Kohn był pierwszym kaznodzieją Synagogi Tempel do swojej tragicznej śmierci w 1848 roku.

Po wydarzeniach „Wiosny Ludów” w 1848 roku, w architekturze żydowskiej we Lwowie zaczął się aktywnie rozwijać historycyzm, jako miesznina różnych retrospektywnych stylów. Dla żydowskich elit miasta, szczególnie ważne było podkreślenie, że synagogi zajmują honorowe miejsce w centrum miasta, i że są wpisane w nową stylistykę architektoniczną miasta, że są zbudowane zgodnie z najnowszymi trendami w modzie. Dostosowując się do potrzeb społeczności, najnowsze style architektoniczne Żydów wydają się wskazywać na ich gotowość do pełnej emancypacji.

W roku 1856 dawna budowla Sykstuskiej synagogi została rozebrana, i w zespole z Bet ha-Midrasmem wzniesiona została ponownie w latach

²³ Й. Гельстон, *Синагоги у Львові*, „І” 2008, nr 51: Гебрейський Львів, с. 290.

²⁴ M. Bałaban, *Historia lwowskiej synagogi...*, s. 11.

Il. 3. Synagoga chasydzka zwana synagogą Jakuba Glanzer na rogu dawnej ulicy Węglanej i placu św. Teodora we Lwowie, zbudowana w 1844 r. Obecnie żydowskie centrum kulturalne im. Szolema Alejchema. (https://pl.wikipedia.org/wiki/Synagoga_Jakuba_Glanzer_we_Lwowie, dostęp 30 VII 2020)

Il. 4. Synagoga Postępowa na Starym Rynku we Lwowie, wybudowana w latach 1843–1846. Proj. Jan Lewicki. Fotografia z ok. 1863 r. (https://pl.wikipedia.org/wiki/Synagoga_Tempel_we_Lwowie, dostęp 30 VII 2020)

1857–1859 według projektu Wilhelma Schmidta. Nadano jej cechy stylów rundbogen i neoromańskiego. W latach 1864–1867 architekt Emanuel Gall dobudował Bet ha-Midrasz, północne 1-piętrowe skrzydło. Elewacja Bet ha-Midrasza w stylu neoromańskim otrzymała wielkie okna łukowe, między którymi na pierwszym piętrze były umieszczone płaskorzeźby z wizerunkiem tablic przykazań Mojżesza.

W 1876 roku architekt Józef Engel-starszy stworzył projekt kobiecej mykwy przy ul. Sykstuskiej 22. Po raz pierwszy we Lwowie w dekoracji elewacji, kształtach okien i drzwi zostały zastosowane zdecydowane motywy mauretańskie²⁵. Ten nowy orientalizm wskazywał na gotowość współczesnej społeczności żydowskiej do zaangażowania się w otwarty dialog międzywyznaniowy i poszukiwania nowej syntezy kultury żydowskiej z otaczającym ją chrześcijaństwem. Impulsem rozwoju przekształconej mauretańskiej stylistyki w żydowskiej architekturze Lwowa były zbudowane przez Ludwiga Förstera willa Louisa Pereiry-Arnsteina w Königstetten (1849), synagogi w Budapeszcie i Wiedniu (1854–1859).

Aktywna urbanizacja i historyzm

Po ostatecznym zniesieniu w 1867 roku ograniczeń w edukacji, prowadzeniu działalności gospodarczej, zakwaterowaniu i nabywaniu nieruchomości, liczba Żydów we Lwowie znacznie wzrosła. W 1869 roku ich ilość wynosiła 27.000, w 1880 roku – 31.000, w 1890 roku – 36.000, w 1900 roku – ponad 44.000 (co stale stanowiło około 28–29% całkowitej populacji miasta)²⁶. Osiedlili się prawie we wszystkich obszarach Lwowa. Przede wszystkim dotyczyło to lewego brzegu Pełtwi (obecna Aleja Wolności, strona nieparzysta), ulic Św. Anny (Kazimierzowska, dziś Horodocka), Rzeźnickiej (Naływajki), Sykstuskiej (Doroszenki), Szerokiej Nowej (Kopernika), Jezuickiej (Hnatiuka), Brygidzkiej (Męczyńskiego), Majerowskiej (Strzelców Siczowych)²⁷.

W okresie historyzmu, w związku ze wzrostem liczby ludności żydowskiej w mieście, nastąpił bardzo intensywny rozwój budownictwa mieszkaniowego. Powstawały wille, kamienice czynszowe, ale także hotele, wznoszone na zamówienie przedstawicieli nowych elit żydowskich.

²⁵ APOL, fond 2, opis 1, sprawa 313, s. 22, 36–42, 96–98, 122–123, 144–155; sprawa 3018, s. 29.

²⁶ B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Wyd. Kasy im. Miąnowskiego Instytutu Popierania Nauki, Warszawa 1930, s. 128–129.

²⁷ M. Bałaban, *Historia lwowskiej synagogi...*, s. 10–32.

Architektura takich willi i pałacyków z końca XIX wieku, zbudowanych dla żydowskich właścicieli, zachwyca dynamiką form, szeroką gamą rozwiązań w zakresie planowania, kompozycji i stylu. Przy całej ich różnorodności można zidentyfikować charakterystyczne wspólne zasady projektowania podyktowane zasadami racjonalizmu i wygody, którym nie przeszkadzały wolne nieregularne plany. Szczególnie warte uwagi są wille: Izydora Próchnika przy ul. Św. Zofii 55 (dziś Jarosławenki 21, architekt Henryk Salwer, 1892), Leona Thoma przy ul. Janowskiej (Szewczenki) 60 (architekt Alfred Kamienobrodzki, 1894), budynek architekta Bruno Bauera przy ul. Prowiantowej (Huszałewicza) 5 z 1892 roku.

Ponieważ po 1867 roku Żydom zezwolono na posiadanie ziemi, nowicjusze zaczęły inwestować w mieszkalne kamienice czynszowe. Ich budowa trwała aktywnie w latach 70.- 90. XIX wieku, często tworząc zespoły ulic. Pod względem stylu dominowały tu różne interpretacje neorenesansowe: neorenesans włoski, francuski, a czasem niemiecki. Pod koniec lat 80. XIX wieku motywy neorenesansowe zaczęły coraz częściej łączyć się z neobarokiem, a ostatecznie w latach 90. XIX wieku neobarok stał się bezsprzecznie dominującym w budownictwie mieszkaniowym. Do najlepszych przykładów należą zespoły żydowskich kamienic na ulicach: Kraszewskiego (Kruszelnickiej) 1–25 (1876–1896, architekci A. Kamienobrodzki, Z. Kędziński, A. Zagórski, L. Marconi, J. S. Kroch, A. Gołąb), Brajerowskiej (B. Łepkiego) 2–22 (1883–1891, architekci J. Schulz, E. Hermatnik, T. Münnich), Krzyżowej (Czupryni) 40–46 (1892, architekt M. Fechter), Kurkowej (Łysenki) 4–10 (architekt M. Silberstein, 1892–1899), Miłkowskiego (Hułaka-Artemowskiego) 2–11 i Klonowicza 1–8 (architekci J. S. Kroch, M. Silberstein, 1896 i A. Gołąb, 1899), Jachowicza (Kuczera) 20–28 (architekt S. Riemer, 1898–1899), Słonecznej (Kulisza) 2–4–6 (autor S. Riemer, 1893), 1 (K. Boublik, 1898), 5–17 (H. Salwer, 1897–1899).

Od 1897 roku architekt Karol Boublik budował liczne kamienice czynszowe w stylu neobarokowym i wczesnej secesji, głównie na zamówienie żydowskich przedsiębiorców i właścicieli domów. Myślał urbanistycznie, często grupował bloki z kilku domów, kształtował integralne zespoły, dokładnie rozważał szczegóły, zwracając szczególną uwagę na niemal rzeźbiarską plastykę wykuszów i balkonów oraz na zwieńczenia kamienic – wysokie attyki, dachy i wieże o kapryśnych formach. Wprowadzał asymetrię w rozwiązaniu fasad. Do najbardziej znanych z tych prac należy kompleks pięciu budynków mieszkalnych Izraela Suslaka i Łazarza Rohatyna przy zbiegu ulic Pułaskiego

(Parkowej) 6–12 i Dąbrowskiego (Rutkowicza) 16–18 (1898–1899)²⁸, kamienice Feiwa Rohatyna przy ul. Sakramentek (Tuhan-Baranowskiego) 24–26, róg ul. Ochronek (Konyskiego) 2–4 (1900)²⁹, budynki Juliusa Spenadla na placu Bernardyńskim (Sobornym) 1–2–2a (1899–1902)³⁰.

Jednym z pierwszych żydowskich hoteli zbudowanych w okresie historyzmu był hotel „Centralny” przy ul. Karola Ludwika (Aleja Wolności) 11, róg Sykstuskiej (Doroszenki) 2–4. Został otwarty w 1891 roku w budynku Bernsteinów, wzniesionym w latach 1881–1884 według projektu Emanuela Galla w stylu francuskiego neorenesansu. W latach 1892–1893 obok tego hotelu architekci Erazm Hermatnik, Zygmunt Kędzierski i Leonard Marconi na zamówienie Berischa Wolfa Hausmana postavili „Grand Hotel” (obecnie Aleja Wolności 13)³¹ w stylistyce neorenesansowej i neobarokowej. „Grand Hotel” (il. 5) tworzy całość z położonym obok pasażem B. W. Hausmana (obecnie przejazd Krzywa Lipa). Hotel był głównym ośrodkiem handlu żydowskiego, działalności finansowej i społecznej, ważnym centrum życia towarzyskiego.

Na przełomie XIX i XX wieku najbardziej zabudowywane były ulice biegnące w kierunku dworca kolejowego – głównie magistralna ulica Gródecka i boczne od niej, wokół których w tym czasie powstała nowa dzielnica handlowa miasta. W tej dzielnicy osiedliła się duża liczba rodzin żydowskich, a następnie powstały synagogi. W latach 1882–1890 wzniesiono synagogę towarzystwa „Agudas Achim” („Związek Braci”) przy ulicy J. Bema (obecnie Jarosława Mądrego) 15. Mieściła się w kamienicy mieszkalnej, zbudowanej w 1882 roku przez Jana Karasińskiego. Synagoga towarzystwa „Agudas Schloma” („Stowarzyszenie Solomona”) pojawiła się przy tej samej ulicy pod numerem 39 w latach 1899–1902 według projektu architekta Salomona Riemera³². W 1901 roku przy ulicy Królowej Jadwigi (obecnie Marka Wowczka) 14 na koszt Jakóba Galla i prawdopodobnie według projektu Maurycego Galla wybudowano synagogę „Gall-Eid” („Koło Świadectwa”). Wybudowano ją na cześć Emanuela Galla – architekta i dowódcy Gwardii Żydowskiej w składzie Legionu Akademickiego we Lwowie podczas Wiosny Ludów w 1848 roku. Nazwa synagogi nie tylko wskazywała na jego imię, ale była także bezpośrednim odwołaniem do Księgi Rodzaju (Rdz. 31: 48).

²⁸ APOL, fond 2, opis 1, sprawy 5015, 5017, s. 16: sprawa 5019, s. 30–34; sprawa 5020, s. 5–11.

²⁹ APOL, fond 2, opis 1, sprawa 336, s. 6–12; opis 3, sprawa 870, s. 1, 9.

³⁰ APOL, fond 2, opis 1, sprawy 1329–1332, 2123.

³¹ APOL, fond 2, opis 1, sprawa 372, s. 11–18; opis 2, sprawa 5519, 5520.

³² APOL, fond 2, opis 3, sprawa 1479, s. 3, 4, 79.

Il. 5. Grand Hotel przy Prospekcie Swobody 13 we Lwowie, wybudowany w latach 1892–1893. Proj. Erazm Hermatnik, Zygmunt Kędzierski i Leonard Marconi ([https://en.wikipedia.org/wiki/Grand_Hotel_\(Lviv\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Grand_Hotel_(Lviv)), dostęp 30 VII 2020)

Ulica Bema w 2 połowie XIX wieku i na początku XX wieku otrzymała prawie całkowicie żydowską zabudowę, jak i inne boczne ulice Gródeckiej, w szczególności Boczkowskiego (Odeska), Kasztelańska (Perowa), Głowackiego (Hołowackiego). Przy Gródeckiej, na prośbę żydowskich właścicieli, zostały zbudowane kamienice w stylu neorenesansowym (nr 125–127, domy Józefa Baracha, architekci Jan Feit i Jan Karasiński, 1885–1890), neobarokowym (nr 43, budynek Bernarda Rappa, architekt Bruno Bauer, 1893; nr 95/97, budynki Jakóba Neubergera, architekt Michał Fechter, 1897), w stylu secesji (nr 78, róg Kasztelańskiej 2–4–6, kamienice Sassowerów, zbudowane według planów Ignacego Winiarza i Henryka Salwera w latach 1910–1911), w zmodernizowanych formach romańskich z elementami stylu żydowskiego, który wyrastał z kierunku mauretańskiego (nr 117, budynek Mojżesza Fischa i Łazarusa Sandlera, architekci Edward Skawiński i Henryk Orlean, 1911) (il. 6). Przy równoległej do Gródeckiej – ulicy Szeptyckich – pod nr 26 w latach 1882–1909 powstała fabryka cukiernicza Maurycego Brandstadtera „Bran-ka”, a budynki mieszkalne nr 17, 19 i 41 wzniesiono w stylu secesyjnym

Il. 6.
Kamienica Mojżesza Fischa
i Łazarusa Sandlera przy
ul. Gródeckiej 117 we Lwowie,
wzniesiona w 1911 r. Proj.
Edward Skawiński i Henryk
Orlean (<http://wikimapia.org/20717447/pl/ul-Grodecka-117>, dostęp 30 VII 2020)

w 1907 (architekt Salomon Riemer) i 1912 (architekt Walery Szulman). Przy ulicy Szeptyckich 70–72 (obecnie Fedkowicza 24–26) w latach 1908–1909 powstał blok kamienic secesyjnych autorstwa i własności architekta Maurycego Silbersteina.

Boom budowlany i odrodzenie narodowe

W 2 połowie XIX wieku i na początku XX wieku, w latach świetności Lwowa, jakie przypadły na ostatnie dziesięciolecie Cesarstwa Austriackiego, społeczność żydowska we Lwowie otrzymała liczne synagogi, domy modlitwy, mikwy, szkoły, biblioteki, drukarnie, redakcje dzienników i czasopism, schroniska, szpitale, budynki bankowe i handlowe, a nawet teatr, w którym wystawiano sztuki w języku jidysz, który został otwarty przez J. B. Gimpla w 1889 roku.

W 1891 roku Alfred Kamienobrodzki zbudował żydowską Szkołę Przemysłową im. Marka Bernsteina w stylu neorenesansowym przy ul. Kotlarskiej 9. W 1894 roku ten sam architekt wznosił Żydowski sierociniec przy ul. Janowskiej (Szewczenki) 34³³. Żydowska szkoła głuchoniemych pod przewodnictwem małżeństwa Bardachów została otwarta w 1899 roku w neobarokowym budynku przy ulicy Kotlarskiej 10, wzniesionym w 1896 roku według planów T. Mostowskiego. Przy ulicy Bernsteina (obecnie Szolem Aleichema) powstały dwa gmachy użyteczności publicznej w stylu neorenesansowym i neobarokowym, z elementami tzw. „secesji żydowskiej” zastosowanej w aranżacji wnętrza. Był to dom Stowarzyszenia rzemieślników lwowskich „Jad Haruzim”

³³ APOL, fond 2, opis 3, sprawa 1143, s. 38–52.

Il. 7.
Szpital żydowski im.
M. Lazarusza przy ulicy
Rappaporta 8 we Lwowie.
Proj. Kazimierz Mokłowski,
biuro Jana Lewickiego
(<https://bialczynski.pl/2018/05/29/kazimierz-julian-moklowski-1869-1905-straznik-wiary-przyrodzonej-slowian-ze-lwowa>, dostęp: 30 VII 2020)

(„Dłoń pracowitych”, architekt M. Silberstein, 1896 r.) oraz budynek Zarządu gminy wyznaniowej żydowskiej (architekci Antoni Rudolf Fleischl i Maurycy Gall, 1899). W latach 1898–1900 przy ul. Słonecznej (Kulisza) 23–25 ustawiono Pasaż Hermanów i teatr „Colosseum” (architekci Michał Fechter i Artur Schleyen).³⁴

W latach 1899–1902 wzniesiono jedyną zachowaną do dziś budowlę we Lwowie, całkowicie rozwiązaną w zmodernizowanych motywach architektury orientalnej – Szpital żydowski im. M. Lazarusza przy ulicy Rappaporta 8 (il. 7). Szpital zbudowała firma Jana Lewińskiego według projektu Kazimierza

³⁴ APOL, fond 2, opis 2, sprawa 4615, s. 91, 96; sprawa 4616, s. 68, 79, 86; sprawa 4617, s. 17.

Mokłowskiego. Bryła została rozczłonkowana ryzalitami, elewacje ozdabiały poziome pasy z żółtych i czerwonych cegieł, mury wieńczyła ażurowa balustrada attykowa, a nad całością górowała bulwiasta kopuła, pokrytą ceramiczną, szklwioną, czterokolorową dachówką, ułożną w zygzakowaty wzór. Połączone motywy mauretańskie i żydowskie dominowały w jaskrawych malowidłach na ścianach holu, stworzonych przez braci Flecków³⁵. Na stylistykę szpitala wpłynęła architektura synagogi reformatorskiej w Czerniowcach, zbudowanej przez Juliana Zachariewicza w 1877 roku.

Ta aktywność budowlana zbiegła się z początkiem żydowskiego odrodzenia narodowego. Budownictwo żydowskie we Lwowie realizowane w latach 1860–1914 wynikało z szeregu uwarunkowań ekonomicznych, politycznych, socjalnych i społecznych. Od 1869 roku, kiedy powstało towarzystwo „Szo-mer Israel” („Strażnik Izraela”), z jego tygodnikiem *Der Israelit*, wśród lwowskich Żydów nasiliły się tendencje asymilacyjne, najpierw z proniemiecką orientacją kulturową, a po utworzeniu w 1883 roku towarzystwa „Agudas Achim” („Przymierze Braci”) – z propolską. Jednocześnie w latach 80.–90. XIX wieku powstały organizacje palestynofilskie i syjonistyczne, zainicjowane w szczególności przez pisarza i rzeźbiarza Alfreda Nossiga³⁶. Zapoczątkowany został także, przez Hermana Diamanda, ruch socjalistyczny. Lwów stał się w tym czasie głównym ośrodkiem edukacji, drukowania książek, myśli naukowej, literatury i sztuki żydowskiej.

Powstawanie nowych form

W końcu XIX wieku wybucha secesja, która rozwinęła się w fazie ozdobnej (1897–1907/1908) i racjonalnej (1908–1914/1918). Stała się ona stylem dominującym w architekturze lwowskiej. Możemy także mówić o aktywnym rozwoju w latach 1908–1918 nurtów retrospektywnego modernizmu i nowej fali historyzmu – swoistego „posthistoryzmu” – zbioru zmodernizowanych stylów przeszłości.

Charakterystyczne dla architektury szybko rozwijającego się miasta były nowe typy budowli handlowych, skierowanych do dużej liczby odwiedzających, takie jak wielkie centra handlowe i domy towarowe należące do Żydów. Pierwszy we Lwowie duży dom towarowy „Trust” rodziny Zipperów znajdował się na Rynku, w domu nr 32. Został wzniesiony w latach 1911–1913 przez

³⁵ APOL, fond 2, opis 1, sprawa 3069, s. 24–30; sprawa 3070, s. 10–12, 58–71.

³⁶ W. Bienkowski, *Nossig Alfred*, [w:] *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Band 7, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1978, S. 154.

II. 8.

Dom towarowy Magnus położony na rogu ul. Kazimierzowskiej 10 i Szpitalnej 1, budowany w latach 1912–1913 przez firmę Michała Ulama. Proj. Roman Feliński (<http://www.lvivcenter.org/pl/uid/picture/?pictureid=2543>, dostęp 30 VII 2020)

firmę Edmunda Żychowicza, według projektu Michała Łużeckiego. W tym budynku elementy renesansu i baroku, przekształcone w duchu „posthistoryzmu” (szczególnie podkreślone w attykach), łączą się z modernistyczną kompozycją – oświetlonej dużymi prostokątnymi oknami – trzypiętrowej hali handlowej z sekcjami sklepów, z wykorzystaniem w całości szklano-żelbetowej konstrukcji.

Dom towarowy „Magnus”, położony na rogu ul. Kazimierzowskiej 10 i Szpitalnej 1, został zbudowany w latach 1912–1913 przez żydowską firmę Michała Ulama, według projektu Romana Felińskiego, dla Samuela Frankla³⁷. Podobnie jak dom towarowy „Trust”, czteropiętrowy gmach „Magnusa” jest jednocześnie zabytkiem „racjonalnej” secesji i awangardowym dziełem wczesnego funkcjonalizmu (il. 8).

Funkcję utylitarną dobrze podkreślała modernistyczna forma fabryki tutek dla papierosów, kart do gry i przemysłu litograficznego Dawida Wekslera (później drukarnia „Atlas”) przy ul. Zielonej 20. Zbudowała ją firma M. Ulama, prawdopodobnie według projektu F. Kasslera, w 1911 roku³⁸. Płaska fasada fabryki została rozwiązana w rytmicznej kombinacji smukłych pionowych pilastrów i dużych otworów okiennych.

³⁷ APOL, fond 2, opis 3, sprawy 802, 1034a; opis 41, sprawa 674.

³⁸ APOL, fond 2, opis 1, sprawa 4096, s. 14–22.

Fabryka likierów i wódek Józefa Adama Baczewskiego na Zniesieniu (ul. Żółkiewska, dziś B. Chmielnickiego 112–116) w latach 1893–1897 została znacznie rozbudowana i przekształcona dzięki wykorzystaniu nowych osiągnięć technicznych w dziedzinie produkcji alkoholu. W dużych budynkach mieściły się: własna podstacja elektryczna, maszynownia, dystylarnia, gorzelnia, kotłownia, a w 1908 roku wzniesiono nowe budynki fabryczne z elementami secesji racjonalnej według planów Władysława Sadłowskiego.

Na początku XX wieku we Lwowie dominowała secesja ornamentalna, którą wykorzystywano przy formowaniu całych zespołów budynków mieszkalnych, zajmowanych przez żydowskich właścicieli. W jednym, spójnym stylu powstawały całe ulice, a nawet dzielnice, budowane według ustalonych reguł, rytmu i skali. W szczególności były to dzielnice Nowego Świata, z zabudową ulicy L. Sapiehy (dziś Bandery), pochodzącą z lat 1906–1912. Tu należy wymienić budynek nr 24 – autor Feiweł Kassler; nr 31–33 – architekci Józef Piątkowski i Władysław Hertmann; nr 35–37–39–41–43–45 – autor i właściciel Jakób Salomon Kroch; nr 47–47a – architekt Artur Schleyen; nr 49–51–53–55 – właściciel i architekt Maurycy Silberstein. Secesyjną oprawę otrzymały także pierzeje ulic generała Czupryni, Konowalcia, Jefremowa, Zdrowia, Głębokiej. W przypadku tej ostatniej (nr 4–16, róg ul. Japońskiej 1–5) projekty wykonywali architekci W. Hertmann, August Bogochwalski, Jakób Rysiak, Ignacy Winiarz i Henryk Salwer. Secesja ozdabiała także pierzeje Łyczakowa, zwłaszcza ulic: Doncowa (zespół stworzyła głównie firma J. Lewińskiego w l. 1905–1911), Sewastopolską, Werchratskiego, M. Krawczuka, zabudowanymi w latach 1904–1907 według planów A. Bogochwalskiego. Wzorcami nowej architektury żydowskiej z lat 1904–1910 stały się także ulice: Asnyka (ob. Akademika Bohomolca) i Domagaliczów (ob. akademika Pawłowa). Kamienice te budowała firma J. Lewińskiego w latach 1905–1906.

Przy ul. Łemkowskiej, nr 6–14 powstały budynki edukacyjne i mieszkalne fundacji J. Hermana, zaprojektowane przez M. Fechterę w 1907 roku. Przy ul. Jabłonowskich (ob. Rustaweli) nr 8/8a–44, działali architekci W. Sadłowski, A. Zachariewicz, S. Riemer, A. Bogochwalski, T. Obmiński. Kamienice przy ul. Frydrychów (ob. Martowicza) nr 4–10, wzniesli architekci A. Schleyen, H. Salwer, N. Łuszczkiewicz, K. Mokłowski; przy ul. św. Stanisława (ob. Tykto-ra) nr 4–6–8 – architekt S. Riemer; przy ul. Żółkiewskiej (ob. B. Chmielnickiego) nr 149–153 i Wołyńskiej 3–5–7, budował M. Piskup; przy ul. Nabelaka (ob. ul. Kotlarewskiego) 9–11–11a – architekt H. Salwer.

W latach 1908–1918 kompleksowa specyfika wielorodzinnych budynków mieszkalnych we Lwowie przejawiała się także w tworzeniu bloków budyn-

ków lub fragmentów ulic w stylistyce „racjonalnej” (geometrycznej) secesji i różnych retrospektywnych nurtów „posthistoryzmu”.

We Lwowie istnieje wiele przykładów żydowskich kamienic, które powstały w wyniku swoistej stylistycznej interpolacji w historyczną zabudowę centralnej części miasta. Były to budynki mieszkalne o zmodernizowanych formach tradycyjnych stylów lub zgodnie z lakonicznymi i funkcjonalnie uzasadnionymi ideami secesji „racjonalnej”. Takie przykłady znajdowały się na ulicach: Wałowej 7–13 (1908–1913), Romanowicza (Saksagańskiego) 5–11 (1908–1912), Kopernika 5, 12–14 (1908–1911), Fredry 2–9 (1910–1913), św. Anny (Leontowicza) 1–9 (1909–1913), Konopnickiej 1–14 (1911–1914, architektki J. Awin, F. Kassler), Murarskiej (S. Jefremowa) 6–8 / róg Okólskiego (Staryckiego) 2–4 (architekt B. Bauer, 1911).

Niektóre żydowskie kamienice czynszowe z lat 1905–1907 są przykładami secesji „ornamentalnej”. Najciekawszy przykład stylu Art Nouveau we Lwowie – postrzegany w taki sposób już przez ówczesnych – stanowi dom zbudowany w latach 1904–1905 dla prawnika Adolfa Segala na rogu ul. Akademickiej (aleja Szewczenki) 4 i Chorążczyzny (Czajkowskiego) 6, zaprojektowany przez Tadeusza Obmińskiego. Elewacja i wnętrza kamienicy Jakóba Seinwela (Samuela) Reissa przy ul. Sienkiewicza (Woronoja) 9 w 1907 roku otrzymały bogatą, płynną dekorację secesyjną autorstwa Leopolda Reissa. Secesyjne dekoracje, z pięknymi metalowymi balustradami balkonów, sztukaterią z żeńskimi głowami i attyką z płaskorzeźbą pawia, zamkniętą po bokach barierą dachową, zyskał dom Feiwela Frenkla, zbudowany w latach 1907–1908, według projektu Artura Schleyena przy ul. Sykstuskiej (Doroszenki) 32.

Wśród żydowskich willi z początku XX wieku wyróżniają się pałacyk Hermana Feldsteina, będący swobodną, romantyczną interpretacją średnio-wiecznej architektury, przy ulicy Herburtów (Glinki) 7, autorstwa A. Schleyena i G. Jaworskiego, z 1904 roku oraz secesyjny budynek Schapse Licermana i Judy Hertza Chirera przy ulicy Warneńczyka (obecnie Cetneriwna) 12, według projektu architekta A. Bogochwalskiego, z 1907 roku.

Poszukiwanie nowego stylu żydowskiego

W procesie powstawania nowych form w architekturze żydowskiej we Lwowie, w latach 1897–1918, szczególne znaczenie miały budynki o przeznaczeniu religijnym i społecznym.

Architekci lwowskich synagog z przełomu XIX i XX wieku zachowywali tradycyjną dwupoziomową strukturę, z salą modlitewną i galerią, a pod względem stylistycznym sięgali po wzorce renesansowe, barokowe, mauretańskie.

Jednocześnie na tym podłożu zaczęły pojawiać się próby ukształtowania nowego żydowskiego stylu artystycznego jako odgałęzienia narodowo-romantycznych wariantów secesji lwowskiej.

Pierwszą próbę stworzenia zespołu architektonicznego w duchu „nowego stylu żydowskiego” we Lwowie podjął w latach 1894–1896 Julian Zachariewicz w swoim projekcie rekonstrukcji synagogi postępowej na placu Rybnym (Stary Rynek)³⁹. Aby zrozumieć istotę ornamentacji żydowskiej, w 1895 roku Zachariewicz zebrał tradycyjne wycinanki sylwetkowe, a na podstawie badań starożytnej architektury żydowskiej w 1896 roku stworzył szkice krajobrazu dawnej Jerozolimy w panoramie Jana Styki *Golgota*⁴⁰.

Po 1905 roku wiodącym teoretykiem i architektem żydowskiej wersji secesji lwowskiej i „posthistoryzmu” został słynny Józef Awin (1883–1942). Założeniem programowym nowego stylu według Awina było wykorzystanie tradycji starożytnej sztuki żydowskiej Galicji Wschodniej, zwłaszcza architektury i dekoracji synagog. Awin podjął decydujące kroki na drodze stworzenia nowego stylu architektonicznego, opartego na interpretacji dawnego budownictwa żydowskiego i ogólnie bliskowschodniego⁴¹. Awin wyraził swoje poglądy na temat zadań nowej sztuki żydowskiej w artykułach „O naszej kulturze estetycznej” (1910)⁴², „O stylu i charakterze w architekturze” (1911)⁴³ i „O Hermanie Strucku” (1913)⁴⁴. Wsparcie teoretyczne dla tych poszukiwań przeprowadził wówczas artysta i krytyk artystyczny Oskar Aleksandrowicz (1884–1942)⁴⁵.

Wśród budynków Awina wyróżniał się gmach żydowskiej społeczności studenckiej – Dom Akademicki przy ulicy św. Teresy 28 (obecnie Metropolity Angelowicza, współautor: A. Zachariewicz, 1908–1909). Płaska fasada w stylu secesji geometrycznej, ozdobiona była tylko sztukateriami z motywem plecionki i fryzem z „gwiazd Dawida”. Wewnątrz znajdowała się główna sala konferencyjna, pokoje, jadalnia, biblioteka, itp. (obecnie wnętrza niezacho-

³⁹ J. Zachariewicz, *Kilka słów o niedosłej restauracji Synagogi na placu Rybnym we Lwowie*, „Czasopismo Techniczne” [Lwów] 1896, nr 5, 10 III, 60–61, tabl. I–VII; nr 6, 25 marca, 73–75.

⁴⁰ Ю. Бірюльов, *Захаревичі: Творчі столичного Львова*, Центр Європи, Львів 2010, c. 123.

⁴¹ S. R. Kravtsov, *Jozef Awin on Jewish art and architecture*, [w:] *Jewish artists and central-eastern Europe: art centers, identity, heritage from the 19th century to the Second World War*, ed. by Jerzy Malinowski, DiG, Warszawa 2010, 131–144.

⁴² J. Awin, *O naszej kulturze estetycznej*, „Wschód” 1910, nr 44, s. 4–5.

⁴³ J. Awin, *O stylu i charakterze w architekturze*, „Wschód” 1911, nr 12, s. 6.

⁴⁴ J. Awin, *O Hermanie Strucku*, „Moriah” 1913, nr 4, s. 133–138.

⁴⁵ O. Aleksandrowicz, *Sztuka żydowska*, „Wschód” 1908, nr 16, s. 9–10; O. Aleksandrowicz, *Do naszych ilustracji*, [w:] *Almanach żydowski*, wyd. Leon Reich, Lwów 1910, s. 245–255.

wane). W ich dekoracji – na panelach ściennych, meblach, lampach, obrazach i witrażach – była dokonana jedna z pierwszych prób konsekwentnego urzeczywistnienia podstaw nowego żydowskiego stylu. „Gmach charakteryzuje się dziwnym stylem: pragnienie stylizowania motywów starożydowskich przechodzi w cechy secesji” – zauważył jeden z pierwszych gości domu akademickiego, który został otwarty 10 października 1909 roku⁴⁶.

W innych ówczesnych pracach Awina – projektach przebudowy synagogi na Starym Cmentarzu we Lwowie (1909) i niezrealizowanego Gimnazjum w Jaffie (1909),⁴⁷ projektach nagrobków, Domu Żydowskiego w Drohobyczu (1908–1914)⁴⁸ – widoczna jest zgrabna geometryczność i racjonalne planowanie, połączone ze stylizacjami starych żydowskich rękopisów, tkanin, macew (nagrobków), rytualnych wyrobów metalowych (menora i in.). Pomysły te stały się jeszcze bardziej wyraziste w projektach nagrobków, wykonanych przez niego w latach 1925–1930. Nagrobki te wystawiono na Nowym Cmentarzu Żydowskim, a upamiętniały bankiera Samuela Horowitza; przywódcę syjonistów galicyjskich Gerszona Zippera; redaktora naczelnego czasopism żydowskich Abrahama Korkisa; dziennikarza Mojżesza Frostiga; publicystę i prezydenta galicyjskich syjonistów Leona Reicha. Styl Awina rozpoznać można także w aranżacji wnętrza lwowskiego oddziału towarzystwa „B’nai B’rith” (1927).

Przekształcone motywy dawnego zdobnictwa żydowskiego wprowadzili także do swoich dzieł architekci Henryk Hersch Salwer, Bruno Bauer, Ferdynand (Feiweł) Kassler, Leopold Reiss, Albert (Aba) Kornblüth. Korzystając z wysokich, trzystopniowych attyk Artur Schleyen w 1904 roku przebudował chasydzką synagogę przedmiejską przy ul. Bożniczej (obecnie ul. Sańska). Budynek zyskał cechy zmodernizowanego renesansu i manieryzmu. Autor twórczo przestylizował typowe wzorce lwowskie z końca XVI i pierwszych dekad XVII wieku. Fasada synagogi „Col Rina ve-Jeszua” („Głos radości i zbawienia”, nazwa według „Pieśni nad Pieśniami”, Pnp 118: 15) lub „Express” przy ulicy Źródlanej 49 autorstwa Aby Kornblütha wyróżniały się interesującym połączeniem elementów w duchu secesji z orientalnymi wątkami, widocznymi w kształtach i dekoracjach portalu, okien, przyczółków z licznymi żydow-

⁴⁶ „Kurjer lwowski” 1909, nr 402, 28 VIII, s. 3; „Przegląd” 1909, nr 233, 12 X, s. 2; „Chwila, Dodatek ilustrowany” 1931, nr 16, 19 IV, s. 3 (foto).

⁴⁷ *Almanach żydowski*, wyd. Leon Reich, Lwów 1910.

⁴⁸ „Wiek nowy” 1910, nr 2766; „Słowo polskie” 1910, nr 475; „Korespondencja żydowska” 1914, 27 VI.

skimi symbolami. Tym samym stworzone zostało kompletne i nowatorskie dzieło, będące jednym z pierwszych, zaliczanych do tzw. secesji żydowskiej⁴⁹.

W latach 1911–1912 synagoga Kortesa lub towarzystwa „Gomel chesed” („Dobre uczynki”) przy ulicy Żółkiewskiej (B. Chmielnickiego) 109–111 została radykalnie przebudowana w duchu secesji żydowskiej, z uderzającą stylizacją motywów orientalnych według projektu architekta Bruno Bauera (prowadził budowę A. Schleyen). Synagoga towarzystwa „Beth-lechem” („Dom chlebowy”) przy ulicy Starozakonnej (Mścisława Udatnego) 8 zajmowała pierwsze dwa piętra domu, zbudowanego w 1912 roku. W poszukiwaniu oryginalnego nowego żydowskiego stylu, zbliżonego do secesji, architekt Jakub Scheller znalazł oryginalne rozwiązanie głównej fasady, łącząc motywy mauretańskie z żydowską symboliką. Elewacja była bogato zdobiona, z naczółkami o kapryśnych konfiguracjach i z podwójnymi lukarnami frontonu, które odtwarzały kształty tablic Dekalogu⁵⁰.

Połączenie motywów secesyjnych i neomauretańskich w budowie synagog zaobserwowano wówczas, na początku XX wieku, również w niektórych miastach Europy Zachodniej, na przykład przy budowie niezachowanej obecnie synagogi „Friedberger Anlage” we Frankfurcie nad Menem (1904–1907).

Chasydzka synagoga „Jankel Glanzer Schul” przy ulicy Węglanej 3 w latach 1912–1913 przeszła gruntowną rekonstrukcję. Architekt Włodzimierz Podhorodecki zmienił elewacje i przestrzeń sali modlitewnej w nurcie zmodernizowanego w duchu secesji baroka. F. Kassler próbował wykorzystać przemysłane motywy dawnej sztuki żydowskiej w niezrealizowanym projekcie Żydowskiego Domu Ludowego we Lwowie (1914).

Ciekawym ansamblem żydowskiej secesji był przedpogrzebowy dom „Beth Tahara” („Dom oczyszczenia”) na Nowym żydowskim cmentarzu we Lwowie. Dom wystawiono w latach 1911–1913, a w 1942 roku został zburzony. W stylistyce gmachu, zbudowanego przez firmę M. Ulama, według projektu R. Felińskiego i J. Grodyńskiego⁵¹, jednoczyły się tendencje neoklasycyzmu i zmodernizowanego romańskiego stylu, wpływy secesyjnych dzieł Otto Wagnera (na przykład kościół am Steinhof), oraz starożydowska architektura i ornamentyka (il. 9). Motywy żydowskiego zdobnictwa były zauważalne

⁴⁹ APOL, fond 2, opis 1, sprawa 3127, s. 2, 4–11, 21–27.

⁵⁰ APOL, fond 2, opis 1, sprawa 725; opis 2, sprawa 3827; Й. Гельстон, *Ансамбль вулиці Божничой*, [w:] „Галицька брама” 1997, nr 10–11 (34–35), s. 8–9.

⁵¹ APOL, fond 2, opis 4, sprawa 1276, s. 1–9, 22–34; Budowle wykonane w dziesięcioleciu 1903–1913 przez firmę Michał Ulam architekt-budowniczy, Lwów 1913, 121, 123–125; S. F. [Stanisław Filasiewicz], *Budowle firmy Michała Ulama*, „Czasopismo Techniczne” [Lwów] 1914, nr 7, 5 III, s. 87.

II. 9.

Dom Beth Tahara („Dom oczyszczenia”) na Nowym żydowskim cmentarzu we Lwowie, budowany w latach 1911–1913, przez firmę Michała Ulama. Proj. Roman Feliński i Jerzy Grodyński (<https://barwyszkla.pl/witraze-secesyjne-na-terenie-galicii-wschodniej-czesc-ii/olympus-digital-camera-7>, dostęp: 30 VII 2020)

w dekoracji międzyokiennych półkolumn. Ściany pomieszczenia, wysokości około 30 m, o łącznej powierzchni około 600 m², wypełniały freski i witraże Feliksa Wyrzywalskiego. W nich malarz odwołał się do kompozycyjno-plastycznych rozwiązań secesji, floralnej i geometrycznej ornamentyki, oraz do motywów zdobnictwa XVII- i XVIII-wiecznych bożnic⁵².

Nowy dom żydowskiej gminy religijnej został wzniesiony w latach 1912–1913 przy ul. Blacharskiej (Fedorowa) 27 według planów Leopolda Reissa i Artura Schleyena. Architekci wykorzystali stylizowane renesansowe motywy w opracowaniu głównej elewacji. Pilastry z diamentową rustyką, portal bramny i attyka związały wygląd nowej kamienicy z żydowską architekturą Lwowa XVI i XVII wieku. Inne nawiązanie do miejscowego renesansu można było zauważyć w dużej, trzyczęściowej schodkowej attyce Domu Akademickiego (żydowskiego domu studenckiego) fundacji Jakóba i Laury Hermanów przy ul. Królewskiej (dziś J. Ślepego) 7, wystawionego według projektu architekta Adolfa Pillera w latach 1910–1911⁵³.

Można znaleźć również inne przykłady, świadczące o dążaniu do realizacji idei tożsamości narodowo-żydowskiej w architekturze mieszkaniowej Lwowa początku XX wieku. Kamienica Izaaka Hersza Sandla, zbudowana przez

⁵² „Jüdische Interessante Blatt” 1913, nr 4, 26 XII; 1914, nr 21, 19 VI.

⁵³ APOL, fond 2, opis 1, sprawa 5522, s. 9–18.

Salomona Riemera w latach 1906–1907 przy ul. Rejtana (Kurbasa) 5, ma fasadę w całości wyłożoną dekoracyjnym „dywanem” z płytek majolikowych o secesyjnej stylizacji, połączonej z motywami mauretańsko-orientalnymi. Płytki wyprodukowane były przez warsztat braci Jakuba i Maurycego Mundów. Drugi (oprócz domu przy ul. Sienkiewicza) budynek Jakóba Seinwela Reissa, zbudowany w stylu „racjonalnej” secesji, według projektu Leopolda Reissa przy ulicy Obertyńskiej (Zaryckich) 4, w latach 1909–1910, otrzymał na klatce schodowej wyjątkowy zespół witraży. W niektórych z nich znajdują się kompozycje dekoracyjne złożone ze stylizowanych motywów tradycyjnej sztuki żydowskiej⁵⁴.

Budynek Abrahama Kinzlera i Jana Marka, nazywany „Domem z Winiarzami”, został wzniesiony w latach 1912–1913 przy ul. Pekarskiej 49, według projektu architekta Walerego Szulmana, w stylu „racjonalnej” secesji⁵⁵. Rzeźbiarz – prawdopodobnie Franciszek Tomasz Biernat – zwrócił się do starotestamentowej i palestyńskiej symboliki na temat zbioru winogron – tematu, szeroko stosowanego w wizualnej propagandzie syjonistów galicyjskich. Do lejtmotywu rzeźb są zbliżone witraże klatki schodowej z wizerunkami winorośli.

W kamienicy Mojżesza Rohatyna, znajdującej się przy ulicy Trzeciego Maja (Strzelców Siczowych) 12, zbudowanej przez R. Felinskiego w latach 1912–1913, odnaleźć można motywy architektury średniowiecznej i renesansowej, połączonej z detalami zapożyczonymi ze sztuki orientalnej⁵⁶. W szczególności półkolumny portalu i kolumny międzyokienne mają rzeźbione mauretańsko-żydowskie wzory.

W dwudziestoleciu międzywojennym

W latach 1919–1939 Żydzi nadal czynnie uczestniczyli w życiu gospodarczym, politycznym, społecznym i kulturalnym Lwowa – w sensie demograficznym i społeczno-kulturowym drugiego miasta w odnowionej Polsce po Warszawie. Boom architektoniczny w tym czasie związany był ze wzrostem liczby ludności żydowskiej i jej znaczącym udziałem w ogólnej liczbie mieszkańców: w 1921 roku – 77.000 osób, w 1939 roku – 101.000, czyli około 32% popu-

⁵⁴ P. Grankin, *Imitacje witraży w kamienicach Lwowa z początku XX wieku*, [w:] *Cmammi* (1996–2007), red.

Павло Гранкін, Центр Європи, Львів 2010, s. 134.

⁵⁵ APOL, fond 2, opis 2, sprawa 2315.

⁵⁶ J. Lewicki, *Między tradycją a nowoczesnością: Architektura Lwowa lat 1893–1918*, Neriton, Warszawa 2005, s. 299, 348–352.

lacji miasta⁵⁷. W dwudziestoleciu międzywojennym Lwów nadal był jednym z najważniejszych ośrodków działalności żydowskiej w Europie. Dotyczyło to zwłaszcza edukacji, prasy, muzyki i teatru, awangardowych stowarzyszeń artystycznych i literackich oraz oczywiście architektury.

W międzywojennej architekturze lwowskiej nadal rozwijał się neoklasyzm, poszukiwano narodowo-tradycyjnych form i pojawiał się styl art déco. W latach trzydziestych dominował funkcjonalizm, do którego byli szczególnie skłonni architekci pochodzenia żydowskiego.

Jednym z najlepszych dzieł wczesnego funkcjonalizmu był siedmiopiętrowy gmach biurowy, zbudowany przez architekta F. Kasslera dla znanego w mieście kupca Jonasza Sprechera w 1929 roku przy ul. Akademickiej (dziś Aleja Szewczenki) 7. Podstawą tej budowli jest szkielet żelbetowy, wyłożony zewnętrznie płytami ze sztucznego granitu i marmuru⁵⁸.

Aktywnie rozpoczęto budowę żydowskich instytucji publicznych – edukacyjnych, charytatywnych, sportowych i kulturalnych. Większość z nich otrzymała elementy stylowe funkcjonalizmu. Są to w szczególności takie gmachy jak: Szkoła Rękodzielnicza im. Abrahama Korkisa przy ulicy. Św. Teresy (Anhełowicza) 28a (autor F. Kassler, 1923–1931)⁵⁹; Dom pomocy społecznej i schronisko dla bezdomnych im. Runy Reitmanowej przy ulicy Starotandetnej (Mularskiej) 2a (1929–1932, architekci Marek Weitz i Juliusz Kolner)⁶⁰; stadion klubu sportowego „Hasmonea” przy ul. Złotej 40a (1933–1938, inżynier Maurycy Roth, architekt Maksymilian Majer Kogut); Gimnazjum kupieckie Żydowskiego Towarzystwa Szkoły Handlowej przy ul. Kleparowskiej 11a (1938, architekci Józef Thorn i Zygmunt Szlager). Przy ul. Jagiellońskiej (Hnatiuka) 11 w I. 1938–1939 według planów Daniela Kalmusa został wzniesiony nowy budynek Teatru Żydowskiego.

Wybitną budowlą lwowskiego społeczeństwa żydowskiego stała się synagoga towarzystwa „Tsori Gilod” („Balsam Gileadu”, według Księgi Jere-miasza, Jr 8: 22) przy ul. Króla Leszczyńskiego (dziś braci Michnowskich) 4, zbudowana w latach 1923–1925 według projektu Alberta Kornblütha, na wzór renesansowych synagog dawnej Galicji⁶¹ (il. 10). W sali modlitwnej synagogi, z dwupoziomowymi galeriami, znajdują się rzadkie malowidła

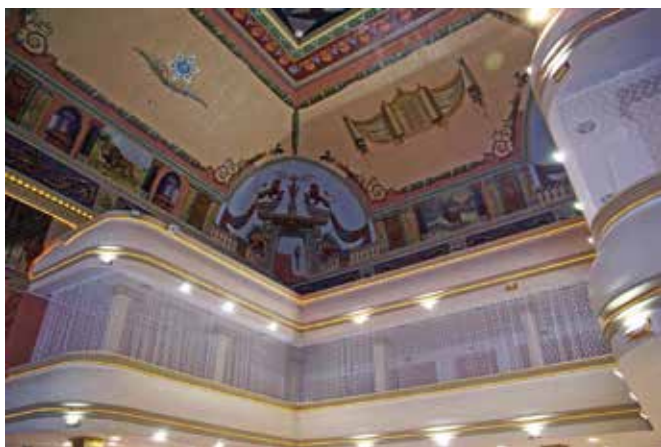
⁵⁷ A. Bonusiak, *Lwów w latach 1918–1939: ludność, przestrzeń, samorząd*, Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 2000, s. 194.

⁵⁸ APOL, fond 2, opis 1, sprawa 42.

⁵⁹ APOL, fond 2, opis 2, sprawa 1606a (t. 2), s. 1–13, 18–29, 42, 62–66; sprawa 1608, s. 1–21; sprawa 4786, s. 172.

⁶⁰ APOL, fond 2, opis 2, sprawa 1060.

⁶¹ APOL, fond 2, opis 2, sprawa 997, s. 3, 16, 25, 33.

Il. 10.
Synagoga
towarzystwa Tsori
Gilod przy ul. Braci
Michnowskich 4,
budowana w latach
1923–1925. Proj.
Albert Kornblüth.
(<https://lia.lvivcenter.org/en/objects/cori-gilod-synagogue>,
dostęp: 30 VII 2020)

ścienne autorstwa Maksymiliana Kugla z 1936 roku (odnowione w latach 2001–2004). Stylistykę „secesyjnego judaizmu” zastosowano także podczas przebudowy synagog „Express” przy ulicy Źródlanej 49 i „Gomel chesed” przy ul. Źółkiewskiej (B. Chmielnickiego) 109–111, wykonanej w 1925 roku według projektów A. Kornblütha⁶².

Żydowskie budownictwo mieszkaniowe okresu międzywojennego charakteryzuje się tworzeniem integralnych zespołów budynków, które cechowała jedność stylistyczna. Taki zespół kamienic powstał na odcinkach ulicy Sykstuskiej (Doroszenki) nr 45–61 (architekci Salomon Keil, Henryk Sandig, Jakób Menker, 1936–1939)⁶³.

W tych dzielnicach, w których można było tworzyć zabudowę w kształcie integralnych zespołów, pojawiła się nowa stylistyka funkcjonalizmu. Przykłady takie można znaleźć przy ulicach Hauke-Bosaka (Tiutiunnychów), Żyżyńskiej (Kubijowicza), Malczewskiego (Romanickiego), Lisa-Kuli (Kasteliwki), Wuleckiej (Sacharowa, nr 12–32, architekci S. Keil, M. Weitz, D. Wuchowicz, R. Hermelin, D. Kalmus, W. Limberger i M. Stadler, 1935–1937). Architektom tym udało się wykreować indywidualne projekty domów, które charakteryzują się wysokim komfortem i są dziś jednymi z najlepszych przykładów funkcjonalizmu we Lwowie.

W tym czasie interesująca była zabudowa ulicy Na Bajkach (Kijowskiej) stworzona przez architektów żydowskich. Tutaj, w 1924 roku, ekspresyjne formy art déco otrzymał budynek nr 21 (autorstwa Józefa Lindera). Dom nr 10, zaprojektowany przez J. Awina, w 1932 roku, ozdobiono na elewacji medalionami stiukowymi w stylistyce art déco. Interesująco przedstawiały się zarówno bryły, jak również przestrzenie w holach domów nr 34 i 36 (architekci Józef Joachim Tisch i Maksymilian Majer Kogut, 1930–1936).

Wśród willi międzywojennych, charakterystycznymi elementami art déco, wyróżniały się dom właściciela młyna Hermana Axelbrada przy ul. Źółkiewskiej (B. Chmielnickiego) 88 (autorzy Tisch i Kogut), a także budynki fabrykantów Samuela Hammera i Wolfa Zimanda przy ul. Królewskiej (J. Ślepego) 9 i 11 (architekt Izrael Markus Sobel, 1929)⁶⁴.

Oblicze architektoniczne żydowskiego Lwowa w latach 1900–1939 wyznaczali wybitni budowniczowie Józef Awin, Michał Fechter, Antoni Rudolf

⁶² *Renowacja wielkiej synagogi przy ul. Źółkiewskiej*, „Chwila” 1925, nr 2333, s. 7.

⁶³ J. Lewicki, *Architektura mieszkaniowa*, [w:] *Lwów: miasto, architektura, modernizm*, red. B. Czerkes, A. Szczerski, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław 2016, s. 125–126.

⁶⁴ APOL, fond 2, opis 1, sprawa 5524, 5526, s. 3–15.

Fleischl, Ryszard Hermelin, Daniel Kalmus, Ferdynand (Feiweł) Kassler, Salomon Keil, Maksymilian Majer Kogut, Albert (Aba) Kornblüth, Jakób Salomon Kroch, Marek Lakser, Henryk (Chaskel) Orlean, Leopold Reiss, Salomon Riemer, Henryk Hersch Salwer, Henryk Maurycy Sandig, Artur Schleyen, Zygmunt Schmucker, Maurycy (Mojżesz Dawid) Silberstein, Zygmunt Sperber, Artur Stahl, Walery Szulman, Józef Joachim Tisch, Michał Ułam, Marek Weitz, Ignacy Winiarz i wiele innych.

Intensywny, jaskrawy rozwój żydowskiej architektury Lwowa ustąpił z początkiem II wojny światowej i tragedii Holocaustu.

Wnioski końcowe.

W tym artykule został omówiony rozwój żydowskiej architektury we Lwowie od średniowiecza do modernizmu lat 20.–30. XX wieku.

Lwowska szkoła architektoniczna pozostawała w stałym kontakcie z zachodnioeuropejskimi stolicami artystycznymi, ale jednocześnie zachowywała samodzielność i oryginalność. Skomplikowany zestaw etniczny budowniczych grodu nad Pełwią sprzyjał nawarstwieniu obfitej w różne wątki narodowe zabudowy, w tym żydowskiej. Przedstawione tutaj problemy wymagają jeszcze dodatkowych, szczegółowych badań. Przyszłe poszukiwania zapewne pozwolą uzupełnić dorobek architektów żydowskich o kolejne realizacje i nieznane fakty, które rzucą nowe światło na przedstawione tu informacje. To studium nie wyczerpuje wszystkich zagadnień obszernego tematu. Jest przeglądem twórczości wybranych architektów i próbą zasygnalizowania nieznanych dotąd zjawisk i problemów, a także formą systematyki architektury żydowskiej we Lwowie w ciągu wieków. Celem było ujawnienie głównych tendencji miastotwórczych, wykazanie odrębności stylistycznych lwowskiej architektury żydowskiej na kolejnych etapach jej ewolucji.

Od XVI wieku i do początku II wojny światowej Lwów odgrywał wybitną rolę w rozwoju architektury na ziemiach polskich i ukraińskich, posiadając własne środowisko artystyczne i ognisko nowych idei, kultywując rozmaite tradycje narodowe, asymilując różnorodne tematy i motywy. W architekturze i plastyce Lwowa od lat 60 XIX wieku aż do roku 1939 wyjątkowo nasiliła się interpretacja wzorów specyficznej sztuki regionalnej i twórczości ludowej. W 2 połowie XIX wieku spostrzegamy w żydowskiej architekturze Lwowa rozwój przekształconej mauretańskiej stylistyki oraz innych zmodernizowanych motywów orientalnych. Jednocześnie na tym podłożu zaczęły pojawiać się, zwłaszcza w okresie secesji, próby ukształtowania własnego nowego żydowskiego stylu artystycznego. W założeniach programowych nowego stylu

architekci głosili wykorzystanie tradycji starożytnej sztuki żydowskiej Galicji Wschodniej, w tym architektury i dekoracji synagog.

Reasumując, można stwierdzić, że od XIII wieku i do roku 1939 rozwój żydowskiej architektury Lwowa przeszedł przez osiem głównych okresów historycznych, stylistycznych i formotwórczych: 1. Średniowiecze, 2. renesans i manieryzm, 3. barok i rokoko, 4. klasycyzm, 5. neostyle historyzmu, 6. secesja, 7. art déco, 8. funkcjonalizm. Odradzające i powtarzające się na różnych etapach rozwiązania gotyzujące, klasycyzujące, barokowe bądź romantyczne i orientalne dowodzą ciągłości lokalnego rozwoju artystycznego.

Fenomen żydowskiej architektury lwowskiej polega na szybkiej adaptacji wzorów zachodnioeuropejskich, przy jednoczesnym czerpaniu z bogatego lokalnego doświadczenia kulturowego. Podczas II wojny światowej i po niej wiele obiektów architektury żydowskiej bezpowrotnie uległo zniszczeniu lub zniekształceniu. Ale mimo to Lwów nadal posiada ogromną ilość cennych zabytków kultury materialnej Żydów. Spuścizna ta potrzebuje opieki, konserwacji i rzetelnego opisu naukowego.

Former Jewish architecture in Lviv: periods and directions of the development

Abstract

The article is an attempt of analysis of stylistic transformations in the Jewish architecture of Lviv of the period the 13th century – September 1939. Historical, political, economic and socio-cultural conditions have been lodged so, that Lviv has been formed as unique city, in architectural stratigraphy which it is possible clearly to detect different stylish blocks – the Middle Ages, the Renaissance, the mannerism, the baroque and the Rococo, Classicism, neostyles of the historicism, secession, art déco, the functionalism and other.

They are characteristic of the building development of historical Jewish districts and streets of Lviv of layerings up temporary, socio-cultural and stylistic. Analysis of architectural and artistic features of the Jewish building development according to this typology is inseparably associated with historical periods of the development of the city, and at the same time according to the evolution of styles.